

Η παροικία των Κλεισουριέων στο Ζέμουν (Σεμλίνο) Αμφίδρομες σχέσεις με τον γενέθλιο τόπο

Νικόλαος Σιώκης*

Οι εμπορικές μετακινήσεις πληθυσμών της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας στη Βόρεια Βαλκανική, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στην Κεντρική Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 19^{ου} αιώνα καταγράφεται από την ιστοριογραφία ως μια σημαντική πτυχή στη διαδικασία της οικονομικής ανέλιξης και της εθνικής συγκρότησης των χριστιανικών πληθυσμών του βαλκανικού χώρου. Η ανάδειξη ορισμένων ορεινών οικισμών αυτού του χώρου σε κοιτίδες ενός σημαντικού εμποριοβιοτεχνικού πληθυσμού αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες παραμέτρους αυτής της διεργασίας¹. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτελεί η Κλεισούρα, η οποία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα καθίσταται ένα από τα κυριότερα κέντρα διοχέτευσης εμπορικών πληθυσμών στις χώρες της Βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Αγωγιάτες, εμπορικοί πράκτορες, μεγαλέμποροι, χρηματοπιστωτές, λόγιοι, επιστήμονες, πολιτικοί και άλλοι², που διέπρεψαν σε αυτές τις περιοχές, είχαν ως αφετηρία τους την ορεινή πολίχνη της Δυτικής Μακεδονίας.

Ακολουθώντας τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους της Βαλκανικής³ και εφαρμόζοντας την πρακτική της διακίνησης μέσω των караβανιών -γνωστή στους Κλεισουριείς από την παρακείμενη αυχενοδιάβαση Νταούλι, στην οποία λειτουργούσε ομώνυμο «νέο δερβένι» ήδη από το 1530/31-⁴ οι Κλεισουριείς αγωγιάτες, έμποροι και μεταπράτες εγκαταστάθηκαν αρχικά σε παραδουνάβιες πόλεις, όπως το Πάντσεβο⁵, το Σμεντέρεβο και το Βελιγράδι, το οποίο βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών. Αξιόλογες εμπορικές παροικίες Κλεισουριέων αναπτύχθηκαν επίσης στις πόλεις της βορειοδυτικής Σερβίας, που ενσωματώθηκαν στην Αψβουργική Αυτοκρατορία⁶.

Σημαντικός σταθμός για την ανάπτυξη των εμπορικών τους δικτύων αποτελούν οι συνθήκες ειρήνης του Πασάροβιτς (1718) και του Βελιγραδίου (1739). Μεταβάλλοντας τα χερσαία βαλκανικά σύνορα μεταξύ της Αψβουργικής και Οθωμανικής επικράτειας⁷

---

* Ο Νικόλαος Σιώκης είναι διδάκτορας ιστορίας ελληνισμού του ΑΠΘ. Ασχολείται συστηματικά με την έρευνα της ιστορίας και του πολιτισμού των Βλάχων της Βαλκανικής και τα ενδιαφέροντά του εστιάζονται στην ιστορία με έμφαση στη μελέτη του εθνικισμού, της μετανάστευσης και της εκπαίδευσης. Για τη μέχρι σήμερα εργογραφία του βλ. <https://auth.academia.edu/NikolaosSiokis>

¹ Stoianovich 1979, 309 κ.ε.

² Για τις οικονομικές δραστηριότητες των αποδήμων βλ. Παπαδριανός 2001, 41-55. Παπαδριανός 2011, 60-65.

³ Mehlan 1979, 367-407. Ανωγιάτης-Πελέ 1993.

⁴ Σιώκης 2010, 41, 385.

⁵ Για την παροικία των Κλεισουριέων στο Πάντσεβο βλ. Nikolin et al. 2008.

⁶ Για την εγκατάσταση και τη δράση των Τσιντσάρων-Βλάχων στην περιοχή του Μπανάτ βλ. Nikolin 2009.

⁷ Με τη συνθήκη του Πασάροβιτς οι επαρχίες της βόρειας Βαλκανικής (Μπανάτ, Μικρή Βλαχία, βόρεια Σερβία, βόρεια Βοσνία, νοτιοανατολικό Σρεμ) παραχωρούνταν στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων και το Βελιγράδι και όλες οι επαρχίες νοτιώς του Σάβου και του Δούναβη επανέρχονταν στην κυριαρχία των Οθωμανών. Η συνοδευτική εμπορική και ναυσιπλοϊκή συμφωνία, που παρείχε μεγαλύτερες διευκολύνσεις σε όσους εμπορεύονταν στην αυτοκρατορική επικράτεια και ήταν Οθωμανοί υπήκοοι. Stoianovich 1979, 303.

δημιουργούν ευνοϊκότερους όρους για τη διεκπεραίωση του εμπορίου μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, αναδεικνύοντας παράλληλα ορισμένες μεθοριακές πόλεις σε κομβικά σημεία διεκπεραίωσής του. Στο πλαίσιο αυτής της ιστορικής διεργασίας ευνοείται ιδιαίτερα η πόλη του Σεμλίνου⁸. Υπαγόμενη πλέον στη δικαιοδοσία της Αυλής της Βιέννης και αποτελώντας ουσιαστικά ένα προάστιο του Βελιγραδίου προσελκύει έναν μεγάλο αριθμό ελλήνων εμπόρων. Η πλειοψηφία τους προέρχεται από τον χώρο της Μακεδονίας και ιδιαίτερα από την ορεινή πολίχνη της Κλεισούρας. Έχοντας ήδη εγκατασταθεί στο Βελιγράδι, το Πάντσεβο και το Σμεντέρεβο, μετατρέπουν σταδιακά το Σεμλίνο σε κέντρο της εμπορικής τους δραστηριοποίησης στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης⁹. Οι 150 περίπου οικογένειες Κλεισουριέων, που εγκαταβιούσαν εκεί κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, καθιστούν το Σεμλίνο τη μεγαλύτερη και σπουδαιότερη παροικία της μακεδονικής πολίχνης¹⁰.

Το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο που οδήγησε τους πληθυσμούς αυτούς στην εμπορική διαδικασία έχει αποτελέσει ως τώρα αντικείμενο σημαντικών επιστημονικών προσεγγίσεων. Συχνά οι αναγνώσεις παρομοίων ιστορικών διαδικασιών επικεντρώνονται στις οικονομικές και εθνικές συνιστώσες τους, παραγνωρίζοντας τα ανθρωπολογικά τους στοιχεία. Επισημαίνεται ιδιαίτερα η ανυπαρξία μελετών αναφορικά με τις επιπτώσεις της εμπορικής μετανάστευσης στην εξέλιξη των κοινωνιών προέλευσης. Χωρίς να αναφερθούμε αναλυτικά στις αιτίες αυτού του ερευνητικού κενού, θα θέλαμε να επισημάνουμε ως βασική αιτία την ελλιπή αξιολόγηση των τοπικών πηγών.

Αυτή η προβληματική καθόρισε και τον ερευνητικό άξονα αυτής της εργασίας. Βασικός της στόχος η ανίχνευση των πολιτισμικών διαστάσεων της μετανάστευσης των Κλεισουριέων. Θα επισημανθούν ιδιαίτερα δύο παράμετροι. Πρώτον η προσπάθειά τους για κοινωνική καταξίωση. Στον τόπο μετανάστευσης συσχετίζεται με την ένταξη στην ανερχόμενη ελίτ του Νέου Ελληνισμού και εκδηλώνεται κυρίως μέσα από εκπαιδευτικές χορηγίες. Στον γενέθλιο τόπο διαγράφεται ως εκδήλωση ευποίας στα πρότυπα μίας

Παπαδριανός 1988, 11-12, 38-42. Παπαδριανός 2001, 23-24. Κατσαρδής-Hering 2003, 239-241. Τζώνος 2003, 32-35. Seirinidou 2008, 88-89. Σειρηνίδου 2011, 43-44.

⁸ Για μια γενικότερη επισκόπηση των ελληνικών παροικιών στον πρώην γιουγκοσλαβικό χώρο και πιο συγκεκριμένα στο Σεμλίνο βλ. Παπαδριανός 1988, 32-38, 43-47. Παπαδριανός 1993, 48-49, 69-90. Παπαδριανός 2011.

⁹ Stoianovich 1979, 323.

¹⁰ Παλαιότερες οικογένειες –ως προς τον χρόνο εγκατάστασης– ήταν αυτές των Βιάλλου, Βούλκου, Δάρβαρη, Κάρζια, Λέκκου, Παπάνα και Σπίρτα, που στα μέσα του 18^{ου} αιώνα δραστηριοποιούνται εμπορικά στο Σεμλίνο. Μεταξύ αυτών που πρώτοι φαίνεται να δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή, συγκαταλέγονται ο Κωνσταντίνος Ι. Ανθούλα, ο έμπορος Γεώργιος Δήμου, γεννημένος στην Κλεισούρα και εγκατεστημένος στα 1769 στο Σεμλίνο, και η οικογένεια Αναστάσιου Ζήκου ή Τζήκου, που στα 1788 κατείχε πολλά μεταφορικά ατμόπλοια. Άλλες οικογένειες, ελάσσονος σημασίας, με καταγωγή από την Κλεισούρα ήταν των Αγγελή, Αντωνίου, Γεωργίεβιτς, Γιάγκοβιτς, Γιούργεβιτς, Γιούκοντη, Γκίκα, Γκούδα, Γκούτα, Δημητρίεβιτς, Δήμου ή Δήμοβιτς, Δούτζα, Ζέγκα, Ζυγούρη, Κωνσταντίνοβιτς, Λαζάρου, Μπουκουβάλλα, Νεδέλκου ή Νεδέλκοβιτς, Παπακώτζη, Παπαπέτρου, Πάτσα, Πέτρου ή Πέτροβιτς, Πήλα, Πόποβιτς, Στεφάνοβιτς, Τζιούρτζεβιτς και Τσιαγάννη ή Τζαγκάνη. Hâciu 1936, 340. Popović 1937, 339, 341, 347, 356, 358, 367, 375, 380, 400, 403, 417, 424, 430, 446, 450, 452. Stoianovich 1979, 323. Παπαδριανός 1988, 31-32 (σημ. 44), 65, 66 (σημ. 188), 68, 71. Παπαδριανός 1993, 21 (σημ. 9), 150, 157, 160. Παπαδριανός 2000, 139-142. Παπαδριανός 2001, 122, 128, 139, 141-143. Παπαδριανός 2004, 168-169. Παπαδριανός 2005, 43-44, 47-49. Κοραΐ 2007, 17. Σιώκης 2010, 77-78. Σειρηνίδου 2011, 31.

πολιτισμικής αντίληψης που ανάγει τις ρίζες της στην εκκλησιαστική παράδοση. Δεύτερον οι μεταβολές των προτύπων του υλικού βίου, που επιφέρει στον τόπο καταγωγής η πολιτισμική επαφή με το αστικό περιβάλλον της κεντρικής Ευρώπης.

Η ευποιία ως εκφράση πολιτισμικής αντίληψης μια ανερχόμενης κοινωνίας Οθωμανών εμπόρων

Η μέριμνα των Κλεισουριέων αποδήμων για την ιδιαίτερη πατρίδα τους και πρωτίστως για την ανέγερση, τη συντήρηση και τον εξοπλισμό εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων αποτελούσε μια συνειδητή πράξη υπερτονισμού της γεωγραφικής προέλευσής τους, μέσω της οποίας νομιμοποιούσαν, μετέφεραν, μεταβίβαζαν και διαιώνιζαν το κοινωνικό κύρος, την ευαρέσκεια και την υστεροφημία σε πρόσωπα, οικογένειες και ομάδες.

Η δημιουργία εκπαιδευτικών υποδομών

Η συστηματική αρωγή και οργάνωση της σχολικής εκπαίδευσης με την ίδρυση σχολείων, την επάνδρωσή τους με ικανούς διδασκάλους και τη δημιουργία βιβλιοθηκών αποτελούσε τον κύριο σκοπό των εύπορων παροίκων της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Η φράση «*η Πατρίς αύτη... ωφελήθη από τον ζήλον του*» στο επικήδειο λογίδριο που εκφωνήθηκε για τον Κλεισουριώτη Στέφανο Σίμου Τζήκου στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σεμλίνου στις 21 Αυγούστου 1820 από τον Χρήστο Θ. Σολλάρο¹¹, υποδηλώνει την ιδιαίτερη μέριμνα των εμπόρων της διασποράς για την αναβάθμιση της παιδείας στον γενέθλιο τόπο καταγωγής τους και την ενίσχυση της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο πολύγλωσσο και πολυεθνικό περιβάλλον της διασποράς.

Η οικονομική τους ευμάρεια τους κατέταξε μεταξύ των πρώτων ευεργετών και χορηγών του ελληνικού σχολείου της πόλης, που ιδρύθηκε το 1794 και οι δύο βαθμίδες του έφεραν τις χαρακτηριστικές ονομασίες της εποχής «Απλοελληνικόν Σχολείον» και «Ελληνομουσειόν»¹², παρόμοιες με αυτές των σχολείων της Κλεισούρας, που είχαν ιδρυθεί το 1780 με την προτροπή και αρωγή των εγκατεστημένων στο Βελιγράδι, το Σεμλίνο, τη Βιέννη, το Βουκουρέστι και αλλού Κλεισουριέων¹³. Της ίδρυσής του προηγήθηκε διαμάχη των Ελλήνων και Βλάχων, της εμπορικής ελίτ της πόλης, με τους Σέρβους, η οποία αποσκοπούσε στην ισότιμη μεταχείριση στα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ζητήματα¹⁴ και υπέκρυπτε ουσιαστικά τη διάθεση για προσδιορισμό της θέσης των Ελλήνων και

¹¹ *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 20, 1 Νοεμβρίου 1820.

¹² Παπαδριανός 1988, 128 κ.ε., 135. Παπαδριανός 1993, 113. Παπαδριανός 2001, 65-66. Κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα τόσο στην οθωμανική αυτοκρατορία όσο και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ο όρος *Ελληνομουσειόν* χαρακτήριζε σχολεία ανωτέρων σπουδών, τα οποία συντηρούσαν παράλληλα αξιόλογες βιβλιοθήκες.

¹³ Σιώκης 2010, 202-207.

¹⁴ Κύρια αιτήματά τους ήταν ο διορισμός ελληνόφωνου ιερέα, το δικαίωμα ελέγχου των λογιστικών καταστάσεων της εκκλησίας και η εισαγωγή της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στο σχολείο της κοινής ορθόδοξης αδελφότητας με τον διορισμό ελληνόφωνου δασκάλου. Μετά το συμβιβασμό επιτεύχθηκε η τέλεση της Λειτουργίας στην ελληνική γλώσσα κάθε δεύτερη Κυριακή και σε κάποιες μεγάλες εορτές και η παροχή άδειας ίδρυσης ανεξάρτητου ελληνικού σχολείου. Ρορονιό 1937, 218-222. Παπαδριανός-Κολακονιό 1971, 29-37. Παπαδριανός 1988, 116-119, 128-133. Παπαδριανός 2001, 58-59.

Βλάχων εμπόρων στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία με την επιστράτευση στοιχείων που παραπέμπουν σε εθνοτικές ταυτότητες, όπως εν προκειμένω η γλώσσα¹⁵.

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, το ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου έπαψε να λειτουργεί το 1876 λόγω έλλειψης μαθητών¹⁶ και μετά από μακρόχρονες έριδες και μικρά διαστήματα επαναλειτουργίας του έκλεισε οριστικά το 1906, όταν με πρωτοβουλία του Κλεισουριώτη Γεωργίου Π. φον Σπίρτα¹⁷, προέδρου της Ελληνικής Σχολικής Αδελφότητας, το σχολικό ταμείο, αποτελούμενο από 57.856 φιορίνια, παραδόθηκε στα χέρια των Σέρβων κατοίκων της πόλης¹⁸. Ένα έγγραφο, ωστόσο, που ανακαλύφθηκε το 1983 κατά την ανακαίνιση του οικιακού-εμπορικού συγκροτήματος της οδού Glavna 22 στο ιστορικό κέντρο του Σεμλίνου¹⁹, αποδεικνύει ότι οι εφοροεπίτροποι της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Αδελφότητας συνέχισαν τις προσπάθειες ανασύστασης του ελληνικού σχολείου. Σύμφωνα με αυτό το τεκμήριο το νέο κτήριο, που θα στέγαζε το Ελληνομουσείο του Σεμλίνου, ανεγέρθηκε το 1877 με σχέδια του αρχιτέκτονα Ιωσήφ Μαρξ και με δαπάνες των μελών της ελληνικής κοινότητας Δημητρίου Βιάλλου, Γεωργίου και Κωνσταντίνου φον Σπίρτα, Πausανία Δημητριάδη, Γρηγορίου Χαρίση, Κωνσταντίνου Πέτροβιχ, Πέτρου Ζ. Λέκκου, Κωνσταντίνου Σπίδα, Στεφάνου Γέσσιου, Νικολάου Βάλλου, Αντωνίου Ζλάτκου και διδάσκαλο τον Οδυσσέα Μαυράκη. Από αυτούς οι έξι κατάγονταν από την Κλεισούρα²⁰.

---

¹⁵ Σειρηνίδου 2005, 64-66.

¹⁶ Παπαδριανός 1988, 176.

¹⁷ Το 1739, έτος υπογραφής της Συνθήκης Ειρήνης του Βελιγραδίου (18 Σεπτεμβρίου 1739), καταγράφεται η πρώτη γνωστή περίπτωση εγκατάστασης Κλεισουριώτη εμπόρου στο Σεμλίνο. Πρόκειται για τον Γεώργιο Κ. Σπίρτα. Παπαδριανός 1988, 41-42 και σημ. 82. Κοραά 2007, 17. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η οικογένειά του, η οποία διενεργούσε εμπορικές και χρηματοπιστωτικές συναλλαγές, διατηρούσε ένα μεγάλο εργοστάσιο μεταξίου, 13 ατμόπλοια και ένα ελικοφόρο (με την ονομασία «Αρχιμήδης»). Οι επιχειρηματικές τους δραστηριότητες διεξάγονταν μεταξύ Κωνσταντινούπολης – Τεργέστης – Βιέννης, πόλεις στις οποίες διέθεταν εμπορικούς αντιπροσώπους. Το Σεμλίνο αποτελούσε την έδρα και τον ενδιάμεσο σταθμό, από τον οποίο οι χρηματοποστολείς προμηθεύονταν την αλληλογραφία και τα χρήματα, τα οποία ζυγίζονταν, «φτυαρίζονταν», συσκευάζονταν σε βαρελάκια και τοποθετούνταν σε σάκους. Ο καθηγητής του Εθνικού Πανεπιστημίου Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης σε ταξίδι που πραγματοποίησε στο Βελιγράδι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επισκέφθηκε, μετά από πρόταση του διπλωματικού υπαλλήλου της εκεί Ελληνικής Πρεσβείας Ζήση Χατζηβασιλείου, τη χήρα τότε του Παύλου Σπίρτα, Σοφία. Εντυπωσιασμένος από το μέγαρο της οικογένειας Σπίρτα στο Σεμλίνο, περιγράφει την ακμή της ελληνικής παροικίας και τη φιλοξενία με την οποία τον υποδέχθηκαν. Από τις πληροφορίες που μας παρέχει, γνωρίζουμε ότι ο Γ. Σπίρτας, εξέχουσα φυσιογνωμία του Σεμλίνου με δαπάνες του οποίου συντηρείτο η ελληνική κοινότητα, είχε φροντίσει για τη διάσωση της πλούσιας βιβλιοθήκης της στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών και για τις εθνικές του υπηρεσίες είχε λάβει το Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος με βασιλικό διάταγμα της 16^{ης} Μαΐου 1902. Για την οικογένεια Σπίρτα, βλ. την πρόσφατη μονογραφία Κοραά 2007, αλλά και τα παλαιότερα Ανδρεάδης 1911, 33-35. Hâciu 1936, 340-341. Ρορονιό 1937, 19, 122-128, 218-222, 283-284, 450, 476-477. Papadrianos 1975, 116-125. Papadrianos 1975, 23-25. Παπαδριανός 1976, 9. Dabižić 1976, 73-74. Dabižić 1980, 93-112. Παπαδριανός 1993, 91, 96, 100, 141. Dabižić 1996, 13, 15-16. Παπαδριανός 2001, 51-54, 141-143. Nikolić 2003, 7. Marinković 2005, 113-114. Zdraveva 2006, 271-272.

¹⁸ Παπαδριανός 1988, 176-178. Παπαδριανός 1993, 115-116. Παπαδριανός 2001, 69.

¹⁹ Το κτήριο ανήκε στην βλάχικης καταγωγής οικογένεια Πέτροβιτς και πιθανόν στον δήμαρχο (κατά το έτος 1871) του Σεμλίνου, Κωνσταντίνο ή Κώτσια Πέτροβιτς (1820-1890), γιο του εμπόρου Αθανασίου Πέτροβιτς. Στη συνέχεια περιήλθε στην κατοχή της οικογένειας Abian, που δραστηριοποιείτο στη ζαχαροπλαστική, και το γεγονός αυτό διαπιστώνεται από στατιστική του 1897, στην οποία καταγράφονται όλες οι οικίες του Σεμλίνου. Σιώκης 2010, 81.

²⁰ Το σύντομο κείμενο του εγγράφου αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: *Κλεινών του Πλάτωνος γόνων αναθήμασι δώμα τούτο ανεγίγερται ελληνομουσείου του ενταύθα προϊζ. επί κραταιού Ανακτος Φραγκίσκου*

Στο Ιστορικό Αρχείο του Βελιγραδίου φυλάσσεται σήμερα κατάστιχο με τίτλο «*Του πρώτου Σχολείου Πρωτόκολον*», το οποίο βάσει των οδηγιών που παρέχει για τις αρμοδιότητες των δασκάλων, την ύλη και τον τρόπο διδασκαλίας των μαθημάτων, την ευταξία, τη διαγωγή και την ενδυμασία των μαθητών, τον εκκλησιασμό τους, τις ανταμοιβές και τις τιμωρίες εκ μέρους των δασκάλων, τη λειτουργία της βιβλιοθήκης και το σύστημα εξετάσεων, καταδεικνύει την άριστη και υποδειγματική οργάνωση και λειτουργία του σχολείου του Σεμλίνου²¹. Ο κανονισμός αυτός υπογράφεται από τον Διρέκτωρα (Διευθυντή) και Επιμελητή του Ελληνικού Σχολείου του Σεμλίνου Γεώργιο Σπίρτα και φέρει ημερομηνία 1^η Απριλίου 1828. Η «Δευτέρα της Αγίας Πεντηκοστής» είχε οριστεί βάσει του Καταστατικού λειτουργίας του (1816) ως επίσημη ημέρα εορτασμού του σχολείου²² και η ελληνική κοινότητα χρησιμοποιούσε κυκλοτερή σφραγίδα με την παράσταση της Πεντηκοστής και περιμετρικά την επιγραφή: *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΣ ΕΝ ΖΕΜΟΝΙ*. Η παράσταση της Πεντηκοστής ως σύμβολο του Ελληνομουσείου του Σεμλίνου θα πρέπει να συσχετισθεί και με την ιστόρηση της δεσποτικής εικόνας της Πεντηκοστής στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας²³ και με τον συμβολικό για την τοπική κοινωνία εορτασμό της Πεντηκοστής μέχρι και τις μέρες μας.

Από τη μελέτη της εκπαιδευτικής δομής της Κλεισούρας διαπιστώνεται ο παρεμβατικός ρόλος των εγκριτοτέρων πολιτών της κωμόπολης, που εναλλάσσονταν ως μέλη στην εφοροεπιτροπεία των Σχολείων, αφού εκλέγονταν σε ετήσια γενική συνέλευση, η οποία διεξαγόταν κατά τον μήνα Δεκέμβριο υπό την προεδρεία του Μητροπολίτη Καστοριάς. Αντίστοιχη επιτροπή επιφανών μελών της ελληνικής κοινότητας «*Γραικών τε και Μακεδονοβλάχων*» του Σεμλίνου συνιστούσε την επιτροπή του εκεί Ελληνικού Σχολείου, η οποία φρόντιζε για την απρόσκοπτη και εύρυθμη λειτουργία του. Τη γενική, ωστόσο, εποπτεία και κηδεμονία του Σχολείου διαπιστώνεται ότι κατείχε ο Κλεισουριώτης Γεώργιος Σπίρτα, ο οποίος διέθετε μεγάλη δύναμη λόγω των ανεπτυγμένων οικονομικών του συναλλαγών με το εξωτερικό και κατηύθυνε την εκπαίδευση, καθώς η έντονη προσωπικότητά του είχε οδηγήσει σε μια μετάθεση αρμοδιοτήτων στο πρόσωπό του. Σε

Ιωσήφ του πρώτου, φιλογενεστάτων επιτρόπων Δημητρίου Βιάλλου, Γεωργίου εκ Σπίρτα και Πausανίου Δημητριάδου, σχεδίου και τέχνη του αρχιτέκτονος Ιωσήφ Μάρξ εν έτει σωτηρίω 1877, συγκειμένης της ενταύθα ελληνικής κοινότητος εκ των επομένων μελών: Δημητρίου Βιάλλου / Γεωργίου εκ Σπίρτα / Κωνσταντίνου εκ Σπίρτα / Πausανίου Δημητριάδου / Γρηγορίου Χαρίση / Κωνσταντίνου Α. Πέτροβηκ / Πέτρου Ζ. Λέκκου / Κωνσταντίνου Σπίδα / Στεφάνου Γέσιου / Νικολάου Βάλλου / Αντωνίου Ζλάτκου / εχούσης διδάσκαλον τον Οδυσσέα Μαυράκην». Το πρωτότυπο βρίσκεται στην κατοχή του φιλέλληνα καθηγητή ιστορίας και άριστου γνώστη της ιστορίας της ελληνικής παροικίας του Σεμλίνου Miodrag Dabižić, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση αντιγράφου κατά την εκεί επίσκεψή μας τον Μάιο του 2007. Dabižić 2009, 77-82. Σιώκης 2010, 80-82. Για το Ελληνομουσείο του Σεμλίνου, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1794 βλ. Sopron 1890, 293 κ.ε. Dabižić 1979, 78. Dabižić 1996, 8.

²¹ Παπαδριανός 1988, 16 (σημ. 19), 135 (σημ. 62). Korać 2007, 157-171.

²² Παπαδριανός 1988, 134.

²³ Το τέμπλο φιλοτεχνήθηκε από Μετσοβίτες ταλιαδόρους το έτος 1819, δαπάνη του Κλεισουριώτη μεγαλεμπόρου στην Κραϊόβα της Ολτενίας Γεωργίου Ουρμάνη. Οι εικόνες του τέμπλου, έργα του Σελιτσιώτη αγιογράφου Παπαζήσιου Ζωγράφου Οικονόμου ή Παπαζήκου ιστορήθηκαν στα 1830-1831 με συνδρομή και έξοδα μελών των οικογενειών Λέκκου και Σιμάτα. Σιώκης 2001, 25-29. Σιώκης 2010, 310-311.

κατάστιχο των σχολείων της Κλεισούρας οι «αυτάδελφοι Γεωργίου Σπίρτα εις Ζέμονα» αναφέρονται στα 1838 και ως πιστωτές των εκπαιδευτηρίων με χρηματικό ποσό 21.000 και 24.475 γρόσια²⁴, γεγονός που μας φανερώνει μια συνεχή σχέση με τον γενέθλιο τόπο.

Η πνευματική συνδρομή

Η ανερχόμενη αστική τάξη της ελληνικής κοινότητας του Σεμλίνου εξελίχθηκε σε σημαντικό χρηματοδότη και «μαικίνα» των εκδόσεων, διαδραματίζοντας συχνά πρωταγωνιστικό ρόλο και καθορίζοντας πολλές φορές την πορεία των εκδοτικών πραγμάτων, συμβάλλοντας ωστόσο κατ' αυτόν τον τρόπο στην ανανέωση της παιδείας σύμφωνα με την προτροπή ελλήνων λογίων του β' μισού του 18^{ου} αιώνα²⁵. Η αναδίφηση στους καταλόγους συνδρομητών βιβλίων μάς παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τα ονοματεπώνυμα και τα πατρώνυμα των συνδρομητών, τον τόπο διαμονής ή καταγωγής τους, το επάγγελμα, τον αριθμό των αντιτύπων, για τα οποία προεγγράφονταν, και μια σειρά προσηγορικών διατυπώσεων-τίτλων, από τους οποίους γίνεται αντιληπτή η κοινωνική θέση των συνδρομητών, ενώ παράλληλα καθιστά δυνατή τη σύνταξη γενεαλογικών δέντρων και τη διαπίστωση συγγενικών δεσμών.

Η οικονομική ιστορία της Κλεισούρας υπήρξε αλληλένδετη με τις πολιτισμικές ζυμώσεις της τοπικής κοινωνίας και υπεισήλθε σε μια νέα τροχιά από τον 18^ο αιώνα κι έπειτα με τη δυναμική παρουσία εκπροσώπων των ευπορότερων κοινωνικών στρωμάτων της στο κύκλωμα των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η εμπλοκή των Κλεισουριών πραματευτάδων στο δίκτυο των εμπορικών συναλλαγών με τα αστικά κέντρα των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης επέτρεψε τη συμμετοχή τους στις ανανεωτικές εξελίξεις της εποχής και τη μετακένωση νέων, λόγιων και ρηξικέλευθων ιδεών.

Η συγκρότηση ιδιωτικών βιβλιοθηκών με την προεγγραφή τους στους καταλόγους συνδρομητών βιβλίων ικανοποιούσε μεν τη φιλαναγνωσία και αποσκοπούσε στην πνευματική πρόοδο και στην κατοχή επιστημονικής παιδείας, αλλά παράλληλα ανταποκρινόταν στις αξιώσεις κοινωνικής αποδοχής και αύξησης του κοινωνικού τους γοήτρου. Στο Σεμλίνο πρωτοστατούσαν ως επιστάτες ή επίτροποι της συνδρομής (καταγραφής)²⁶ οι Κλεισουριώτες Γκίνας Βούλκου²⁷ και Γεώργιος Σπίρτα, οι οποίοι

---

²⁴ ΕΛΜΚ, 1831-1858, Χαρτώος κώδικας «Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19», φ. 16, 25.

²⁵ Αργυροπούλου 1982, 239-246.

²⁶ Διά του Γένους τον φωτισμόν 2008, 405-407, 408-409, 418-420.

²⁷ Ο Κλεισουριώτης έμπορος Γκίνας Βούλκου εγκαταστάθηκε στο Σεμλίνο το 1753. Συγκαταλέγεται μεταξύ των επιφανέστερων Ελλήνων αποδήμων αυτής της πόλης, καθώς πρωτοστατεί στην ίδρυση της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Αδελφότητας και ευεργετεί το ελληνικό σχολείο της πόλης. Το μεγαλοπρεπές μέγαρό της οικογένειάς του, όπου το 1817 φιλοξενήθηκε ο αυτοκράτορας της Αυστρίας Φραγκίσκος ο Α΄ και η σύζυγός του Καρολίνα, καταδεικνύει και την υψηλή κοινωνικο-οικονομική του θέση. Στην πρόσοψη της οικίας των Βούλκου (οδός Glavna 18) σώζεται μέχρι σήμερα σε ανάμνηση της εκεί παραμονής του αυτοκράτορα μια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή: *Hier wohnten unsere allernädigsten Majestäten / Kaiser Franz I. und Kaiserin Carolina / bei Allerhöchstbeglückter Ankunft den 17 Oct. 1817* (μτφρ. Εδώ διέμειναν οι δικοί μας ευσπλαχνέστατοι Μεγαλειότατοι / Αυτοκράτορας Φραγκίσκος Α΄ και Αυτοκράτειρα Καρολίνα / κατά την

αντιμετωπίζοντας τα βιβλία ως αγωγούς γνώσης και ταυτόχρονα ως εμπορεύματα, συνετέλεσαν σημαντικά στη διακίνηση και στη διοχέτευση νέων εκδόσεων στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Άλλοι, όπως ο Δημήτριος Πέκου Χατζή Βιάλλου, οι Νίστας και Γεώργιος Ιωάννου Λέκου²⁸, ο Δήμκας Κώστα Τζήκου, φρόντισαν για την ενίσχυση της βιβλιοθήκης των εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας με τη δωρεά πλειάδας τόμων βιβλίων²⁹. Η εμπλοκή της εμπορικής τάξης στην βιβλιοπαραγωγή και η πρακτική της κατάρτισης ιδιωτικών βιβλιοθηκών αποτελούσαν κυρίως μια απόπειρα ιδεολογικής επιβολής, προβολής του κύρους και υπόμνησης της ισχύος τους³⁰, ενώ παράλληλα συνέδραμαν στη μετακένωση στοιχείων της ευρωπαϊκής πνευματικής παραγωγής στον τόπο καταγωγής τους.

Ο ευεργετισμός

Στον ευρύ κατάλογο των συνδρομητών και ευεργετών των εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας μετά τους «εν Βουκουρεστίω και Βιέννη» αποδήμους αναγράφονται οι «εν Ζέμωνι» δωρητές «ο Μακαρίτης Νικόλας Ιωάννου Λέκου 10.000 γρ.», «η μακαρίτισσα Μαρία συμβία του Νικολάου Λέκου 1.000 γρ.», «ο κύριος Αυτάδελφοι Γεωργίου Σπήρτα 1.000 γρ.», «ο κύριος Δημήτριος Σύμου Τζήκου 1.000 γρ.» και «η κυρία Σιάννω συμβία του ιδίου Δημητρίου 110 γρ.»³¹. Αντίστοιχες αναγραφές εντοπίζονται στο Βιβλίο των μνημονευομένων τεθνηκότων (κεκοιμημένων)... των συντρεξάντων εις το Φούντος του της των εν Ζέμωνι Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων Αδελφότητος Ελληνικού Σχολείου, το οποίο φυλασσόταν στον ναό Γεννήσεως Θεοτόκου Σεμλίνου³². Στο κατάστιχο αυτό αναφέρονται 105 μέλη των οικογενειών Αγγελή, Ανθούλα, Βερίγγα, Βιάλλου ή Μπιάλλου, Βούλκου,

---

ιδιαίτερα χαρμόσυνη άφιξη τους στις 17 Οκτ. 1817). Πρβλ. σχετική αναφορά στα Ρορονιέ 1937, 162. Παπαδριανός 1993, 140-141. Παπαδριανός 2000, 140. Παπαδριανός 2001, 106. Παπαδριανός 2005, 43-44.

²⁸ Η Μαρία Λέκκου (γ. Κλεισούρα, 1763 – θ. Σεμλίνο, 1828), σύζυγος του Νίστα Λέκκου, είχε ταφεί στο νεκροταφείο του Σεμλίνου και την επιτύμβια επιγραφή είχε αντιγράψει σε ένα μικρό φύλλο χαρτιού, σε επίσκεψή του το 1934, ο τελευταίος απόγονος της οικογένειας, ο διπλωματικός υπάλληλος και διευθυντής πολιτικών υποθέσεων της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος Πέτρος Γ. Λέκκος (1879-1951): ΜΝΗΜΑ / ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΜΑΡΙΑΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΝΙΤΖΑ / ΛΕΚΟΥ ΕΚ ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ ΖΗΣΑΣΑ ΕΤΗ 65 / ΕΛΘΟΥΣΑ Τ' ΕΙΣ ΑΝΤΑΜΩΣΙΝ ΤΩΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΕΓΚΑ/ΤΟΙΚΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΜΠΟΡΩΝ ΑΥΤΗΣ ΥΙΩΝ ΤΩΝ ΛΕΓΟΜΕ/ΝΩΝ ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ Ν. ΛΕΚΟΥ ΚΑΙ ΜΟΛΙΣ ΑΥΤΟΥΣ ΙΔΟΥΣΑ Ε/ΚΟΙΜΗΘΗ ΕΝ ΕΛΠΙΔΙ ΚΥΡΙΟΥ ΤΗ 28 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1824 / ΙΝΔΙΚΤ. ΙΒ'. ΤΑΦΕΙΣΑ ΕΝ ΤΩ ΜΕΣΩ ΤΟΥΔΕ ΤΩΝ ΤΟΥ ΖΕΜΟΝΟΣ / ΑΛΑΖΑΡΕΤΙΟΥ ΠΡΟΣΤΑΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ / ΝΑΟΥ. Το σημείωμα περιήλθε στην κατοχή του Εθνολογικού Λαογραφικού Μουσείου Κλεισούρας μαζί με άλλα οικογενειακά περιουσιακά έγγραφα, αποκόμματα εφημερίδων, παράσημα, διπλώματα και τιμητικές διακρίσεις που είχε λάβει κατά τη διπλωματική του καριέρα κ.ά. Σιώκης 2010, 79-80. Για τον Πέτρο Γ. Λέκκο βλ. Τσουμής 2000, 126-135.

²⁹ Η συχνότητα καταγραφής των ονομάτων τους στους καταλόγους συνδρομητών βιβλίων με διαφορετικό πάντα τόπο εγκατάστασης μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η εμπορική τους δραστηριότητα επεκτεινόταν στο τρίγωνο Σεμλίνο – Βιέννη – Βουδαπέστη με έδρα την Κλεισούρα. Σιώκης 2010, 491-493, 539-556.

³⁰ Μπάνου 2006, 99-111.

³¹ ΕΛΜΚ, 1831-1858, Χαρτώος κώδικας «Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19», φ. 24 των συνδρομητών.

³² ΙΝΓΘ, «Βιβλίο των μνημονευομένων τεθνηκότων (κεκοιμημένων) Αδελφών ημών, των συντρεξάντων εις το Φούντος του της των εν Ζέμωνι Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων Αδελφότητος Ελληνικού Σχολείου, τω Σαββάτω της αποδόσεως της αγίας Πεντηκοστής, καθ' ην γίνονται αι προς Θεόν υπέρ αυτών Παρακλήσεις». Το ανέκδοτο αυτό χειρόγραφο αποτελείται από 34 μη αριθμημένες σελίδες. Η αρίθμησή τους έγινε από τον μακαριστό καθηγητή Ιωάννη Παπαδριανό, τον οποίο οφείλω να μνημονεύσω για την ευγενή εκ μέρους του παραχώρηση φωτοαντιγράφου. Νάτσινας 1939, 28-29. Παπαδριανός 1988, 16 (σημ. 20), 73 (σημ. 221). Παπαδριανός 2001, 34. Σιώκης 2010, 82-85.

Γκίκα, Γκούδα ή Γκούτα, Δάρβαρη, Δήμτσα, Δούμτζα ή Δούτζα, Ζέγκα ή Τζέγκα, Λέκκου, Μανδρίνου, Μπουκουβάλα ή Βουκουβάλα, Νέδου ή Ντέντου, Νικολίδη ντε Πίνδο, Παπακώτζη, Παπάνα, Πεσίκου, Πέτρου, Πήλα, Πόποβιτς, Σπίρτα, Τζήκου, Τζόλε, Τζουτζούκα, Τσιαγάννη και Χρήστου και συνοδεύονται από το προσδιοριστικό «εκ Κλεισούρας», ενδεικτικό του τόπου καταγωγής τους³³. Τα ονόματα όλων αυτών συμπεριλαμβάνονταν στους ευεργέτες του Ελληνικού Σχολείου του Σεμλίνου και μνημονεύονταν το Σάββατο της αποδόσεως της εορτής της Πεντηκοστής.

Από το ίδιο σχολικό κατάστιχο της Κλεισούρας συνάγεται ότι οι «εν Ζέμωνι» Κλεισουριείς φρόντισαν και για τον εμπλουτισμό της σχολικής βιβλιοθήκης με εκατοντάδες τόμους βιβλίων³⁴. Μεταξύ εκείνων των δωρητών καταγράφονται τα ονόματα των οικογενειών Λέκκου, Τζήκου, Βιάλλου κ.ά. Αξίζει να αναφερθεί ότι και η σφραγίδα των πρωτοβάθμιων εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας, η οποία απεικόνιζε τον Άγιο Σπυρίδωνα ένθρονο και περιμετρικά έφερε την επιγραφή: *ΣΦΡΑΓΙΣ ΕΛΛΗΝΟΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ*, είχε κατασκευαστεί στο Σεμλίνο³⁵.

Τα εκκλησιαστικά αφιερώματα

Τα εκκλησιαστικά σκεύη, τα λειτουργικά και ιερατικά άμφια των ναών της Κλεισούρας επέχουν θέση κειμηλίων για την παλαιότητα και τη σχέση τους με την τοπική ιστορία. Ως αφιερώματα –δείγματα των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής τους– αποκαλύπτουν τις μακρές διάρκειες πρακτικών και νοοτροπιών των αφιερωτών και των αποδεκτών τους. Οι δωρεές αυτές για τον εξοπλισμό των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων της Κλεισούρας καταδεικνύουν τον συγκερασμό της φιλοπατρίας με την ευεργεσία και εξασφαλίζουν το δικαίωμα αναγραφής των ονομάτων τους στους καταλόγους των δωρητών και της αναγόρευσής τους σε ευεργέτες.

Από τα σχολικά και εκκλησιαστικά Κατάστιχα και τα σωζόμενα μέχρι σήμερα πολύτιμα κειμήλια των «φιλόκαλων και φιλόμουσων» αποδήμων Κλεισουριέων, πληροφορούμαστε ότι εξόπλισαν τους ναούς «*οι εν Ζέμωνι Τζικάδες με φελόνιον και στιχάριον πολύτιμα*» και «*ο μακαρίτης Νικόλαος Ιωάννου Λέκκου με αργυροχρυσομένον δισκοποτήριον, ιερά καλύματα, φελόνιον και με άλλα λαμπρά και πολυτελή άμφια*»³⁶. Δωρεά της οικογένειας Γούδα ή Γκούδα, εγκατεστημένης αρχικά στο Σεμλίνο και μετέπειτα στο Βελιγράδι, αποτελεί ένας ζωγραφισμένος σε μουσαμά επιτάφιος του Αγίου Νικολάου Κλεισούρας, ο οποίος φέρει την αναθηματική επιγραφή: «*Αφιέρωσαν / υπέρ της ψυχής του Μακαρίτου / Κωνστανδίνου .....ούνη Γούδα / η σύζυγος του Παρασκευή / ου .....*

³³ Σιώκης 2010, 82-85.

³⁴ ΕΛΜΚ, 1831-1858, Χαρτώος κώδικας «Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19», φ. 46 και 48 των συνδρομητών. Σιώκης 2010, 258 κ.ε.

³⁵ Την πρωτοβουλία για την κατασκευή και πιθανόν τη χρηματοδότησή της είχε αναλάβει ο εκεί εγκατεστημένος Κλεισουριώτης Δήμας Κώστα Τζήκου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον κατάλογο των συνδρομητών των σχολείων. ΕΛΜΚ, 1831-1858, Χαρτώος κώδικας «Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19», φ. 46 των συνδρομητών. Σιώκης 2010, 245.

³⁶ Σιώκης 2001, 51. Σιώκης 2010, 493.

/ Βελιγράδιον 1903»³⁷. Επίσης, ο Τσιότσιος (Θεοδώρος) Γ. Λέκκου είχε αποστείλει στον ναό του Αγίου Δημητρίου ένα μικρό εγκόλπιο Ευαγγέλιο, στο οποίο αναγράφεται η σχετική πράξη: «Αφιερώθη εν τη εκκλησία του Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου κατά το έτος 1912 τη 22^α Ιουλίου υπό του Αξιούτ. Τσιότσιου Γ. Λέκου»³⁸.

Όλες αυτές οι εκδηλώσεις θρησκευτικότητας διαπλέκονταν με την αίσθηση του κοινωνικού καθήκοντος και συνυφαίνονταν με την ιδεολογία του ευεργετισμού. Οι αφιερωματικές πράξεις των Κλεισουριέων αποδήμων, αν και εξαπλώνονταν πέρα από τα στενά πλαίσια των κοινοτήτων των χωρών υποδοχής τους και εξακτινώνονταν στους τόπους καταγωγής τους, αποκτούσαν μεγαλύτερη βαρύτητα για το νέο πολιτισμικό τους περιβάλλον και συντελούσαν στην συγκρότηση της δημόσιας εικόνας τους εντός αυτού.

Ο εκσυγχρονισμός του εμπορίου

Η διπλογραφική καταστιχογραφία, η καταγραφή δηλαδή των λογιστικών πράξεων σε εμπορικά βιβλία (κατάστιχα) με το σύστημα της διπλογραφίας (δούναι-λαβείν)³⁹, και η εφαρμογή της στην τήρηση των βιβλίων ταμείου της κοινότητας, των εκκλησιών και των εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας καταδεικνύουν τον βαθμό οργάνωσης, προόδου και εκσυγχρονισμού που παρατηρείτο στην κωμόπολη. Το υπόβαθρο, ωστόσο, αυτής της υποδειγματικής τήρησης των κατάστιχων θα πρέπει να το αναζητήσουμε στις εμπορικές παροικίες των Κλεισουριέων στη Βαλκανική. Το Σεμλίνο αποτέλεσε την πρώτη έδρα της εμπορικής επιχείρησης της οικογένειας Δάρβαρη⁴⁰ και τον χώρο στον οποίο ξεκίνησε τη συγγραφική και μεταφραστική του δραστηριότητα ο Κλεισουριώτης λόγιος Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (1757-1823)⁴¹. Η μετάβαση και η εγκατάσταση του δωδεκαετή Δημητρίου το 1769 στο Σεμλίνο, κόμβο του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Βαλκανίων και Κεντρικής Ευρώπης, καθόρισαν και την μετέπειτα πρώιμη εκδοτική παραγωγή του.

³⁷ Σιώκης 2001, 48-49, σημ. 81.

³⁸ Σιώκης 2001, 39, σημ. 58.

³⁹ Παπαγεωργίου 1990, 72-86. Σκλαβενίτης 1990, 33-38.

⁴⁰ Stoianovich 1979, 323. Η χρηματοπιστωτική εταιρεία της οικογένειας Δάρβαρη δραστηριοποιείτο εμπορικά και τραπεζικά στο Σεμλίνο και τη Βιέννη, όπου ο ένας εκ των Πεντάδων, ο Μάρκος, διετέλεσε και μέλος της διοίκησης των τραπεζών της αψβουργικής πρωτεύουσας. Η οικία τους στο Σεμλίνο είναι κτίσμα των τελών του 18^{ου} αιώνα και βρίσκεται στη γωνία των οδών Glavna 23 με Dubrovačka. Η πρόσοψή της, που κοσμείται με ένα ηλιακό ρολόι του 1828, απολήγει στο ύψος της οροφής σε αετωματική επίστεψη, την οποία κοσμεί δάφνινο στεφάνι εντός του οποίου βρίσκεται σκαλισμένη μια άγκυρα, που συμβόλιζε την πλωτή μεταφορά των προϊόντων που η οικογένεια διακινούσε και ήταν πιθανόν ο οικογενειακός θυρεός. Στις πόλεις από τις οποίες διέρχονταν ποταμοί συνηθιζόταν η εμβληματική χρήση της άγκυρας, που υποδήλωνε ότι η μεταφορά των προϊόντων έγινε με πλοίο. Κατ' αντιστοιχία, το έμβλημα της ελληνικής εμπορικής κομπανίας του Tokaj στη βόρειο Ουγγαρία απεικόνιζε σε σύμπλεγμα το πουλί φοίνικα (σήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας), διπλό σταυρό (σημαίνει την ορθόδοξη θρησκεία), τον αριθμό 4 (το κέρδος 4 %) και την άγκυρα. Fűves 1965, 34. Μαντούβαλος 2007, 342 και σημ. 33. Ο τριμερής θυρεός της οικογένειας Σπίρτα στο Σεμλίνο, που απονεμήθηκε το 1853 στον Παύλο Γ. Σπίρτα από τον Αυτοκράτορα Φραγκίσκο Ιωσήφ Α', απεικονίζει τρία δέματα (που συμβολίζουν το χονδρεμπόριο), άγκυρα με αυτοκρατορικό στέμμα (που υποδηλώνουν ποτάμιο τρόπο μεταφοράς των προϊόντων και την αυτοκρατορική προστασία) και καράβι (το μεταφορικό μέσο). Βλ. φωτογραφία του θυρεού στη μονογραφία Κογαέ 2007, 115, 145. Το σύμπλεγμα σταυρού και άγκυρας χρησιμοποιούσε ως έμβλημα το ισνάφι των σεκερτζήδων (ζαχαροπλαστών) και των λικερτζήδων (παρασκευαστών ηδύποτων) του Βελιγραδίου βλ. Vučo 1956, 151 (εικ. 9).

⁴¹ Για τον λόγιο Δημήτριο Ν. Δάρβαρη βλ. Παπαδριανός 1988, 123-126. Παπαδριανός 1993, 112-113. Παπαδριανός 2001, 64-65. Σιώκης 2004. Σιώκης 2010, 168-192, 495-533. Σειρηνίδου 2010. Σειρινίδου 2012. Σειρηνίδου 2013. Σειρηνίδου 2014.

Δύο από τα επτά πονήματά του, που συγγράφηκαν κατά τη διάρκεια παραμονής του στο Σεμλίνο (1785-1795) είναι άμεσα συνδεδεμένα με το εμπόριο και την ορθή τήρηση των καταστίχων, έτσι όπως τα «σπούδασε» στην οικογενειακή εμπορική επιχείρηση μέσα από την εμπειρία της καθημερινής πράξης. Στη *Γραμματική γερμανική...* (Βιέννη 1785) και σε παρατιθέμενη σε αυτή παραινετική επιστολή προτρέπει χαρακτηριστικά τους νέους εμπόρους: «*Φυλλολόγει συχνά τα Κατάστιχά σου, και μάθε καλώς την Κατάστασίν σου ὅτι πολλοί διά την περί ταύτα αμέλειαν ουχί μόνον κατά κράτος ηφανίσθησαν, αλλά και εν όλω τω Κόσμω κατησχύνθησαν*» και οι συμβουλές του διαπιστώνεται ότι εφαρμόστηκαν άριστα στα κατάστιχα των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Κλεισούρας. Το δεύτερο έργο του με τίτλο *Καισαροβασιλική διαταγή περί Καμβίων...* (Βιέννη 1787 και β' έκδοση 1791), που αποτελεί την ελληνική μετάφραση του διατάγματος της Μαρίας Θηρεσίας περί συναλλαγματικής, αποτελεί τον πρώτο οδηγό για την εμπορική ορολογία που χρησιμοποιούσαν έμποροι και υιοθέτησαν εν μέρει και οι καταστιχογράφοι της Κλεισούρας. Στους κοινοτικούς, σχολικούς και εκκλησιαστικούς κώδικες απαντώνται συχνά εμπορικοί όροι όπως *αβέρι, άζιον, ακόντο, βιλάντζιον, γύρος, καπάρο, καπητάλιον, κάσσα, κούρσο, λάσσον, σάλδος, φούντος* κ.ά. Επισημαίνεται ότι παρόμοια γραφική τυπολογία και ορολογία παρατηρείται και στη σύνταξη των ποικίλων δικαιοπρακτικών εγγράφων (προικοσύμφωνα, διαθήκες, συμβόλαια, πωλητήρια, ομόλογα, συναλλαγματικές κ.λπ.), που μέχρι σήμερα φυλάσσονται σε οικογενειακά αρχεία και στο Εθνολογικό-Λαογραφικό Μουσείο της Κλεισούρας.

Η επιρροή του νεωτερικού πολιτισμού στον υλικό βίο

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική φυσιογνωμία των Κλεισουριέων παροίκων του Σεμλίνου αποτυπώνεται έκδηλα στις οικίες τους, στα αντικείμενα της καθημερινότητάς τους, στην ενδυμασία, στον πολυτελή τρόπο ζωής και τις συνήθειές τους. Καθρέπτες, ωρολόγια, ασημικά, πορσελάνες, κρύσταλλα και άλλα είδη οικιακού εξοπλισμού εξυπηρετούσαν μεν τις καθημερινές τους ανάγκες αλλά καθόριζαν και την ένταξη των αποδήμων στο σύστημα της κοινωνικής ιεραρχίας της κοινωνίας υποδοχής τους.

Τα αισθητικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής

Η οικία των Σπίρτα (οδός Glavna 9), ένα κτήριο ψευδογοτθικού ρυθμού, που ανεγέρθηκε το έτος 1855 με σχέδια του Βιεννέζου αρχιτέκτονα Heinrich von Ferstel, και από το 1955 στεγάζει το Ιστορικό Μουσείο της πόλης⁴², καταδεικνύει τόσο τις διασυνδέσεις της οικογένειας Σπίρτα με την Κλεισούρα και τον ευρύτερο ελληνικό πολιτισμό όσο και την επιρροή που άσκησε στη διακόσμηση των οικιών της Κλεισούρας με τη διοχέτευση ευρωπαϊκών προτύπων ζωγραφικής. Η παρακείμενη θολοσκέπαστη στοά (διαβατικό) που οδηγεί στην εσωτερική αυλή της οικίας και επέτρεπε στα χρόνια της ακμής τη διέλευση των αμαξών των εμπορικών αντιπροσώπων και συνεργατών της οικογένειας Σπίρτα, είναι διακοσμημένη με απομιμήσεις αγαλμάτων των θεών της

⁴² Dabižić 1978, 12-13. Dabižić 1996, 13. Janičijević 1996, 265-266. Παπαδριανός 2001, 106-107. Η οικία βομβαρδίστηκε το 1944 και ανακατασκευάστηκε το 1946.

ελληνικής μυθολογίας. Αξιόλογες, ωστόσο, είναι και οι τοιχογραφίες που κοσμούν τους εσωτερικούς χώρους της οικίας και περιλαμβάνουν κοσμήματα, που στολίζουν τοίχους και οροφές, αρχιτεκτονικά μέλη, τοπία, αλληγορίες, ερωτιδείς, απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων και αρχιτεκτονικών στοιχείων κ.ά.

Παρόμοιες θεματικές επιλογές εντοπίζονται και στον τοιχογραφικό διάκοσμο των αρχοντικών της Κλεισούρας, έργα σπουδαίων λαϊκών ζωγράφων που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή, όπως τα ξαδέρφια Νικόλαος, Κώλτσης (Νικόλαος) και Ντάνης (Ιορδάνης) Παπαγιάννη. Οι ζωγράφοι αυτοί αντιγράφουν ή μεταγράφουν θέματα και μοτίβα από χαλκογραφικά πρότυπα, τα σχέδια, τις cartes postales και τις φωτογραφίες πόλεων και έργων τέχνης. Η θεματογραφία τους, η οποία ακολουθούσε το ρομαντικό-νεοκλασικιστικό ρεύμα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη του 18^{ου} αιώνα, ήταν εμπνευσμένη από την ελληνική μυθολογία και βασιζόταν καθαρά σε ευρωπαϊκά εικονογραφικά πρότυπα (αλπικά τοπία, λίμνες με κύκνους, σκηνές κυνηγιού, περίπατοι στη φύση κ.λπ.)⁴³. Η πλειονότητα των έργων αυτών της νεοκλασικίζουσας λαϊκής ζωγραφικής κοσμούσε τα αρχοντικά της Κλεισούρας μέχρι και την 5^η Απριλίου 1944, ημέρα ολοκαυτώματός της από τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής. Σήμερα σώζονται ελάχιστα δείγματά της.

Οι ενδυματολογικοί κώδικες

Η επιρροή των αποδήμων από τις ενδυματολογικές τάσεις της νέας τους πατρίδας υπήρξε αναγκαία και ο ενστερνισμός της ευρωπαϊκής μόδας αναπόφευκτος, καθώς ήταν βασικό χαρακτηριστικό των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της εποχής, που ακολουθούσαν τον ευρωπαϊκό συρμό και συμβάδιζαν με τις επιταγές της αστικής μόδας του ανδρικού της Ευρώπης. Η διάκριση αυτή εισήχθη αντίστοιχα και στην κοινωνία του γενέθλιου τόπου τους, αντικατοπτρίζοντας τις οικονομικές και κοινωνικές δυνατότητες των ατόμων⁴⁴. Τα οικογενειακά φωτογραφικά τεκμήρια απεικονίζουν την ενδυματολογική και κατ' επέκταση κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ εμποροβιοτεχνών και κτηνοτρόφων της Κλεισούρας από τον 19ο μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁵. Οι εμποροβιοτέχνες της Κλεισούρας, ακολουθούσαν αρχικά τις επιρροές και τις τάσεις της μόδας και των συνηθειών της Κωνσταντινούπολης, φορώντας τη διαδεδομένη σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία αστικού τύπου πολύπτυχη βράκα. Σταδιακά, όμως, και υπό την επίδραση των συνηθειών των μεγαλοαστών και εμπόρων Κλεισουριέων, που δραστηριοποιούνταν στα αστικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, εγκαταλείπουν την παραδοσιακή «τουρκομερίτικη» φορεσιά και ντύνονται αλά φράγκα, χρησιμοποιώντας πλέον στην αμφίεσή τους επενδύτες (παλτό ή ημίπαλτο), το σακάκι, το γιλέκο, το παπιγιόν, τη γραβάτα και το παντελόνι.

Οι ενδυμασίες, αντίστοιχα, των γυναικών της αστικής άρχουσας τάξης αποτυπώνουν την υιοθέτηση νέων ενδυματολογικών κανόνων και την εγκόλπωση

⁴³ Μακρής 1986. Τσάμπουρας 2009, 548-555.

⁴⁴ Για την εισαγωγή της ευρωπαϊκής ενδυμασίας, την ενδυματολογική επίδειξη, την κοινωνική διαστρωμάτωση βλ. Ματθαίου 2003, 534-541.

⁴⁵ Σιώκης 2012.

(αντιγραφή και προσαρμογή) ποικίλων στοιχείων της ευρωπαϊκής μόδας. Τα δυτικά στοιχεία αφομοιώνονται δημιουργικά και εναρμονίζονται με τα τοπικά παραδοσιακά γνωρίσματα, εκφράζοντας τη γενικότερη αισθητική και παραδοσιακή αντίληψη του τόπου καταγωγής, και αποδίδουν ένα σύνολο αρμονικό αντάξιο των γυναικείων ευρωπαϊκών ενδυμασιών της εποχής. Κύρια χαρακτηριστικά τους η εισαγωγή υφασμάτων, πασμαντερί (τρεσών) και δαντελών από τις αγορές του Παρισιού και της Κεντρικής Ευρώπης για το ράψιμο φορεμάτων, τα οποία συνοδεύονταν από πλούσια σε ποικιλία και ποιότητα εξαρτήματα μόδας, που επιβάλλονταν για λόγους διακοσμητικούς.

Μεταξύ αυτών των λεπτομερειών αναφέρονται ενδεικτικά οι ελαστικές υφασμάτινες ζώνες με χυτή αγοραστή τόκα, που αντικατέστησαν την παλιά βαρύτιμη αργυρεπίχρυση σπονδυλωτή ζώνη, το “κουλάκου” (στεφάνι) που σχημάτιζαν ψηλά πάνω στο κεφάλι με τις δύο κοτσίδες τους, τις οποίες στήριζαν με “σπίλι” (καρφοβελόνες) ή με χρυσές καρφίτσες με πολύτιμες πέτρες, οι περίτεχνες κομμώσεις ευρωπαϊκού τύπου, τα μεγάλα καπέλα, η “ντράμνα” (σκουρόχρωμο μεταξωτό κεφαλομάντηλο χωρίς κρόσσια) που δενόταν περίτεχνα από τις ηλικιωμένες⁴⁶, ώστε να μοιάζει με ένα μικρό καπέλο, τα πολυποίκιλα βαρύτιμα κοσμήματα (σταυρός, περιδέραια, παντατίφ, καρφίτσες, βραχιόλια, δαχτυλίδια, ρολόι), το παρασόλι (ομπρέλινο ήλιου) αγορασμένο από τις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης και ζωγραφισμένο από τις ίδιες με ανθοφόρους κλάδους, οι περίτεχνες βενταρόλες, τα δαντελένια χειρόκτια και τα καλλυντικά σκευάσματα για τον καλλωπισμό του προσώπου. Αξιομνημόνευτη ενδυματολογική λεπτομέρεια στη φορεσιά της Κλεισουριώτισσας αποτελούσε το “μπρένου”, ένα μακρύ μεταξωτό κροσσωτό ζωνάρι⁴⁷, αντίστοιχο με αυτό της αστικής ενδυμασίας της Σερβίας.

Επιλογικά

Οι Βαλκάνιοι έμποροι καταγράφονται στην ιστορία της επιχειρηματικότητας ως φορείς ιδεών και πολιτισμού, φαινόμενο που είναι ευδιάκριτο στην περίπτωση της παροικίας των Κλεισουριέων στο Ζέμουν, της σπουδαιότερης και πολυπληθέστερης εγκατάστασης στον χώρο της Νοτίου Βαλκανικής.

Η δράση όλων αυτών των ανθρώπων επέφερε σημαντικές μεταβολές στην οικονομική δομή και στην κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού της Κλεισούρας. Η επιρροή τους αυτή γίνεται εμφανής στην άσκηση της εξουσίας, στις εθιμικές πρακτικές (δρώμενα, τραγούδια κ.λπ.), στους ενδυματολογικούς κανόνες, στην αρχιτεκτονική και στη διακόσμηση των οικιών, στη διαδικασία μόρφωσης, στη νοοτροπία που χαρακτηρίζει τις ευεργετικές και αφιερωματικές τους πράξεις, στα δικαιοπρακτικά έγγραφα και πρωτίστως στον τρόπο τήρησης εμπορικών (εκκλησιαστικών και σχολικών) κατάστιχων, που αποκαλύπτουν σε όλο τους το φάσμα την κοινωνικοοικονομική τους ανέλιξη, τη θρησκευτικότητά τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας τους.

⁴⁶ Σιώκης 2010, 174-175 (σημ. 722).

⁴⁷ Το έδεναν με μεγάλο φιόγκο στο δεξί μέρος της μέσης και το συγκρατούσαν με μια μεγάλη καρφίτσα με χοντρό κεφάλι (σαν περόνη).

Πηγές

Εθνολογικό Λαογραφικό Μουσείο Κλεισούρας

ΕΛΜΚ, 1831-1858, Χαρτώος κώδικας «Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19».

Ιερός Ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου Σεμλίνου

ΙΝΓΘ, «Βιβλίον των μνημονευομένων τεθνηκότων (κεκοιμημένων) Αδελφών ημών, των συντρεξάντων εις το Φούντος του της των εν Ζέμωνι Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων Αδελφότητος Ελληνικού Σχολείου, τω Σαββάτω της αποδόσεως της αγίας Πεντηκοστής, καθ' ην γίνονται αι προς Θεόν υπέρ αυτών Παρακλήσεις».

Βιβλιογραφία

Ανδρεάδης, Ανδρ. Μιχ.: «Γ. Σπίρτας». *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών*, έτος Δ' (1911): 33-35.

Ανωγιάτης-Πελέ, Δημήτρης: *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήση 1993.

Αργυροπούλου, Ρωξάνη: «Στοιχεία της αστικής ιδεολογίας του ΙΗ' αιώνα στα προλεγόμενα των φιλοσοφικών βιβλίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Στα: *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών "Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες"*. Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ 1982: 239-246.

Διά του Γένους τον φωτισμόν. Πόπη Πολέμη (επιμ.) - Α. Ματθαίου και Ειρ. Ριζάκη (συνεργ.), *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φιλίππου Ηλιού*. Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη 2008.

Füves, Odon: *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*. Νο 75. Θεσσαλονίκη: Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α. 1965.

Κατσιαρδή-Hering, Όλγα: «Η ελληνική διασπορά: Η γεωγραφία και η τυπολογία της». Στο: Σπ. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2003: 237-247.

Μακρής, Κίτσος Α.: *Επιδράσεις του νεοκλασικισμού στην ελληνική λαϊκή ζωγραφική 1880-1930*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1986.

Μαντούβαλος, Ίκαρος: «Miskolc – Sátoraljaújhely – Βουδαπέστη: Αναζητώντας τα ίχνη της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Ουγγαρία». *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007): 335-365.

Ματθαίου, Άννα: «Η ενδυμασία, ένας επιδεικτικός καταναγκασμός;». Στο: Σπ. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2003: 534-541.

Mehlan, Αρνο: «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία». Στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Μέλισσα 1979: 367-407.

Μπάνου, Χριστίνα: «Τακτικές ανάδειξης του έντυπου βιβλίου σε σύμβολο κύρους και εξουσίας από την Αναγέννηση έως τον Διαφωτισμό». *Τεκμήριον* 6 (2006): 99-111.

Νάτσινας, Θεόδωρος Μ.: *Οι Μακεδόνες πραγματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*. Θεσσαλονίκη 1939.

Νικολαΐδου, Ελευθερία Ι.: «Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsona, Temesvar)». *Δωδώνη* 9 (1980): 323-374.

Παπαγεωργίου, Γεώργιος: *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αι.)*. Αθήνα: Αφοί Τολιδή 1990.

Παπαδριανός, Αδριανός Ι.: «Δυτικομακεδονικά σύμμεικτα ΙΙ». *Ελιμειακά* 45 (Δεκέμβριος 2000): 136-143.

Παπαδριανός, Αδριανός Ι.: «Νέα στοιχεία για οικογένειες Δυτικομακεδόνων στη Σερβία Ι». *Ελιμειακά* 53 (Δεκέμβριος 2004): 158-170.

- Παπαδριανός, Αδριανός Ι.: «Νέα στοιχεία για οικογένειες Δυτικομακεδόνων στη Σερβία II». *Ελμειακά* 54 (Ιούνιος 2005): 42-54.
- Παπαδριανός, Αδριανός Ι.: «Οι κοινότητες των Μακεδόνων στην πρώην Γιουγκοσλαβία». Στο: Ιω. Σ. Κολιόπουλος, Ιάκ. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι Μακεδόνες στη διασπορά. 17^{ος}, 18^{ος} και 19^{ος} αιώνες*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 2011: 53-72.
- Παπαδριανός, Ιωάννης Α.: «Μακεδόνες μεγαλέμποροι στον βαλκανικό χώρο κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας». *Μακεδονική Ζωή* 120 (Μάιος 1976): 8-9.
- Παπαδριανός, Ιωάννης Α.: *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*. Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα. Νο 210. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ 1988.
- Παπαδριανός, Ιωάννης Α.: *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18^{ος}-20^{ος} αι.)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993.
- Παπαδριανός, Ιωάννης Α.: *Οι Έλληνες της Σερβίας (18ος-20ός αι.)*. Αλεξανδρούπολη: Ενδοχώρα 2001.
- Παπαδριανός, Ιωάννης - Κολακονιέ, Vasilija: «Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Κοινότητας του Σεμλίνου. Πέντε ανέκδοτα έγγραφα του έτους 1793». *Μακεδονικά* 11 (1971): 29-37.
- Σειρηνίδου, Βάσω: «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες». Στο: Μ. Στασινοπούλου-Μ. Χ. Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*. Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 28, Αθήνα 2005: 64-66.
- Σειρηνίδου, Βάσω: «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροικίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή του παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη». *Μνήμων* 31 (2010): 9-29.
- Σειρηνίδου, Βάσω: *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος} – μέσα 19^{ου} αιώνα)*. Αθήνα: Ηρόδοτος 2011.
- Σειρηνίδου, Βάσω: *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Δάρβαρη (1757-1823)*. Αρ. 132, Αθήνα: ΠΕ/ΕΙΕ, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών 2013.
- Σειρηνίδου, Βάσω: «Μεταξύ λογιισμής και επιστήμης: Γνωστικά πρότυπα και νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι μαρτυρίες μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης». Στο: Ανδρ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης / Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ 2014: 45-61.
- Σιώκης, Νικόλαος: *Η ιστορία και τα κειμήλια των Ιερών Ναών Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας Καστοριάς*. Σύλλογος Απανταχού Κλεισουριέων «Ο Άγιος Μάρκος». Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2001.
- Σιώκης, Νικόλαος: «Δημήτριος Ν. Δάρβαρης [1757, Κλεισούρα Δυτ. Μακεδονίας – 1823, Βιέννη] – Βιβλιογραφικό σχέδιασμα». *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* ΙΕ' (2004): 279-298.
- Σιώκης, Νικόλαος: *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία: Η Κλεισούρα κατά τον 19^ο αιώνα επί τη βάσει ανέκδοτων εκκλησιαστικών κωδίκων, εγγράφων και λοιπών πηγών*. Αδημ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Θεσσαλονίκη 2010.
- Σιώκης, Νικόλαος: *Ενδυμασία και κοινωνία στην Κλεισούρα Καστοριάς. Μελέτη βασισμένη σε φωτογραφικά τεκμήρια (τέλη 19ου – α' μισό 20ού αιώνα)*. Θεσσαλονίκη 2012.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε.: *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού 1990.

- Stoianovich, Traian: «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος». Στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Μέλισσα 1979: 287-345.
- Τζώνος, Θεόδωρος Χαρίσιος: «Διεθνές περιβάλλον και Δυτικομακεδόνες απόδημοι στην Τουρκοκρατία». Στο: *Διεθνές Συνέδριο «Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, Σιάτιστα 30-31 Μαρτίου – 1 Απριλίου 2001. Μανούσειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας αρ. 3. Σιάτιστα 2003: 29-40.
- Τσάμπουρας, Θεοχάρης: «Αντιγραφές δυτικών έργων τέχνης από λαϊκούς ζωγράφους και αγιογράφους στη Δυτική Μακεδονία από το 17^ο έως και τον 20^ο αιώνα». Στο: *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης «Η τέχνη του 20ού αιώνα: Ιστορία-Θεωρία-Εμπειρία*», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας της Τέχνης. Θεσσαλονίκη 2009: 547-558.
- Τσουμής, Παύλος: «Προσωπικότητες της Μακεδονίας. Πέτρος Γ. Λεκκός», *Ελιμειακά* 45 (Δεκέμβριος 2000): 126-135.
- Dabižić, Miodrag A.: "Zemunsko groblje na bregu gardošu". *Godišnjak grada Beograda XXIII* (1976): 59-81.
- Dabižić, Miodrag A.: *Zavičajni Muzej. Sedam milenija Zemuna – The regional museum. The seven milleniums of Zemun*. Beograd – Zemun 1978.
- Dabižić, Miodrag A.: "Prilog istoriji zemunskih škola od treće decenije XVIII stoleća do 1918 godine". *Godišnjak grada Beograda XXVI* (1979): 69-91.
- Dabižić, Miodrag A.: "Sećanja i drugi podaci o grčkoj porodici Spirta". *Godišnjak grada Beograda XXVII* (1980): 93-112.
- Dabižić, Miodrag A.: *Uspomene na helensku koloniju u Zemunu*. Beograd – Zemun 1996.
- Dabižić, Miodrag A.: "Kuća Grčkog obrazovnog bratstva-poslastičara Abijana". *Nasledje X* (2009): 77-82.
- Hâciu, Anastasie N.: *Aromânii. Comerț – Industrie – Arte – Expansiune – Civilizație*. Focșani 1936.
- Janićijević, Jovan: *Kulturna riznica Srbije*, Beograd 1996.
- Korać, Gordana: *Zemunska porodica Spirta*. Monografije 12. Beograd: Muzej Grada Beograda 2007.
- Marinković, Pribislav: *Velikani. Znamenite ličnosti cincarskog porekla u istoriji srba*. Beograd 2005.
- Nikolić, Dragica: "Domovi bogatstva i diplomatije. Grci u Zemunu". *ΔΙΑΛΟΓΟΣ* 1 (Mart 2003): 6-7.
- Nikolin, Svetlana, et al.: "Cincari (Aromuni) u Pančevu". *XXIvek* 2 (2008).
- Nikolin, Svetlana: *Cincari (Aromuni) u južnom Banatu*. Pančevo: Evroregionalni Centar za Razvoj Društva u Multietničkim Sredinama "In Media Res" 2009.
- Papadrianos, Ioannis A.: "Die Spirtas, eine familie Klissuriotischer auswanderer in der jugoslawischen stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts". *Balkan Studies* 16.1 (1975): 116-125.
- Papadrianos, Ioannis A.: "An epitaph of the Spirtas family in the yugoslav town of Zemun". *Balkan Studies* 16.2 (1975): 23-25.
- Popović, Dušan J.: *O Cincarima, prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*. Beograd 1937.
- Seirinidou, Vassiliki: "Grocers and Wholesalers, Ottomans and Habsburgs, Foreigners and 'Our Own': the Greek Trade Diasporas in Central Europe, seventeenth to nineteenth centuries". In: S. Faroqhi, G. Veinstein (eds.), *Merchants in the Ottoman Empire*. Collection Turcica vol. XV. Paris-Louvain-Dudley: Peeters 2008, 81-95.
- Seirinidou, Vaso: "The Enlightenments within the Enlightenment. Balkan Scholarly Production and Communication in the Habsburg Empire as seen through an Early

Nineteenth-Century Private Library". In: H. Heppner, Eva Posch (eds.), *Encounters in Europe's Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. International Series*. vol. 5. Bochum 2012, 175-189.

Sopron, Ignaz: *Monographie von Semlin und Umgebung*. Semlin 1890.

Vučo, Nikola: "Beogradski esnafi u devetnaestom veku". *Godišnjak grada Beograda III* (1956): 135-164.

Zdraveva, Milka: "Makedonski slovenofili od srednata na 18 do srednata na 19 vek". *XXX Naučna Konferencija na XXXVIII medjunaroden seminar za makedonski jazik. Literature i kultura, Ohrid, 15.VIII – 17.VIII.2005*, *Lingvistika*. Skopje 2006: 267-277.